

УДК 37.011.3-051]-044.247

DOI: <https://doi.org/10.54662/veresen.2.2023.05>**Ганна Суріна,**

ORCID iD 0000-0001-9180-1054

к.філос.н., доцент кафедри філософії освіти,
теорії й методики суспільствознавчих предметів
Миколаївський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
вул. Адміральська, 4-а, 54001, м. Миколаїв, Україна
hanna.surina@toippro.mk.ua

МОДЕЛЬ «ІНТЕГРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СУЧАСНОГО ПЕДАГОГА»

У процесі реформування української освіти фахівці все більше уваги приділяють інтегрованим предметам і курсам, викладання яких потребує постійного саморозвитку вчителя не лише у вузько фаховому напрямі, а й у напрямі інтеграції компетентностей інших освітніх галузей. Представлена в науковій статті модель «Інтегральний розвиток сучасного педагога» є продовженням розроблення авторської моделі «Аксіологічні засади діяльності сучасного педагога», у якій вказувалося на горизонтальний та вертикальний (інтегральний) виміри розвитку аксіосфери сучасного українського вчителя. Поглиблено модель інтегральної (вертикальної) складової розвитку педагога як культурного, інтелектуального, компетентного вчителя (СТ) з розвинутими духовним (SQ), соціальним та емоційним (EQ), загальним (IQ), цифровим (DQ) інтелектами. Мета інтегрального розвитку педагога полягає у підвищенні власної конкурентоспроможності, сходженні на нові рівні самореалізації, освоєнні нових педагогічних ролей, рівнів комунікації у межах України і на міжнародному рівні.

Ключові слова: інтегральний розвиток педагога; інтеграція; компетентний учитель; нооосвіта; особистісне зростання педагога.

© Суріна Г. Ю., 2023

Вступ. У процесі реформування української освіти однією з провідних змістових ліній стало поглиблення інтеграції в освітньому процесі. На думку зарубіжних і вітчизняних дослідників, інтеграція в освіті – це організація процесу пізнання, за якою учні можуть використовувати знання та вміння, набуті в школі, у реальних життєвих ситуаціях.

Модельні навчальні програми для 5–9 класів Нової української школи пропонують у рамках кожної з дев'яти освітніх галузей Державного стандарту базової середньої освіти робити вибір або звичних предметів, або інтегрованих курсів. Наприклад, у мовно-літературній галузі пропонується інтегрований курс літератур

(української та зарубіжної) та інтегрований мовно-літературний курс (українська мова, українська та зарубіжні літератури). У громадянській та історичній освітній галузі запропоновані інтегровані курси для 5 класів «Вступ до історії України та громадянської освіти»; для 5–6 класів – «Досліджуємо історію і суспільство», «Україна і світ, вступ до історії та громадянської освіти». Багато інтегрованих курсів запропоновано також у рамках інших освітніх галузей. Крім того, є міжгалузеві інтегровані курси – «Робототехніка» і STEM.

Актуальність теми полягає в тому, що названі зміни в освітніх підходах потребують формування педагога нового типу, розвиток і компетентність якого дозволять

йому успішно викладати не лише окремий предмет власної освітньої галузі, а й будь-який інтегрований курс цієї галузі або міжгалузевий; успішно засвоювати нові педагогічні ролі, комунікувати з представниками різних галузей знань як у межах України, так і, враховуючи умови глобалізації, на міжнародному рівні.

Теоретичний аналіз різних аспектів реформаційних процесів в українській освіті висвітлюють багато дослідників. Так, проблеми комплексної модернізації змісту освіти розглянуті у працях провідних філософів та педагогів В. П. Андрущенко, В. Г. Кременя, І. Д. Беха, Л. В. Губерського та ін., проблеми компетентнісного підходу в освіті досліджені в працях І. А. Зязюна, О. І. Локшина, О. І. Пометун, Є. І. Рогова, В. О. Сластьоніна та ін., інноваційному менеджменту в освіті присвячено праці В. П. Андрущенко, І. Д. Беха, О. С. Боднар, С. Ф. Клепка, В. Г. Кременя та ін. Проблеми впровадження НУШ досліджують наукові школи О. Я. Савченко, Р. Б. Шияна, аналізує В. І. Шуляр та ін. Дослідження теоретичних основ і методичних аспектів розвитку інтеграції знань в освітньому процесі здійснені у працях Ю. Ц. Жидецького, Я. М. Кміта, С. Ф. Клепка, О. Л. Шевнюк та ін. Проблеми особистісного зростання педагога розкрито у працях О. А. Венгловської, Г. І. Іванюк, Л. В. Куземко, І. М. Новик, Т. Д. Скуднової та ін.

Метою статті є розроблення теоретичної моделі «Інтегральний розвиток сучасного педагога».

Завдання статті:

- дати визначення інтегральному розвитку сучасного педагога;
- розробити модель «Інтегральний розвиток сучасного педагога»;
- деталізувати складники розробленої моделі.

Під час розроблення моделі «Інтегральний розвиток сучасного педагога» використана методологія міждисциплінарних досліджень, філософсько-освітня методологія.

Інтегральний (вертикальний) розвиток сучасного педагога. Є достатньо велика кількість програм і моделей особистісного розвитку викладача і майбутнього педагога, зокрема схема одного авторського колективу містить такі підрозділи особистісного і професійного саморозвитку педагога:

- розвиток свідомості та самосвідомості;
- розвиток спонукальної сфери та спрямованості особистості;
- розвиток емоційно-вольової сфери;
- зміцнення та розвиток потенціалу особистості;
- зміцнення та розвиток складників здоров'я особистості;
- удосконалення способу життя;
- становлення професійної спрямованості особистості педагога; (Савчин М. В., Заміщак М. І., Заболоцька С. І., 2021, с. 103–104).

Така схема вибирає як внутрішньо-психологічні загальнолюдські аспекти самовдосконалення вчителя, так і власне педагогічні фахові вектори його вдосконалення. Суттєву увагу автори приділяють розвитку вольової сфери, дійсно важливої для становлення педагога як особистості і як фахівця.

Інші дослідники виділяють такі інтегральні характеристики особистості вчителя, як:

- спрямованість (на дитину та оточення; на себе; на предметну складову);
- компетентність (діяльнісна, комунікативна, особистісна);
- гнучкість (емоційна, інтелектуальна, поведінкова) (Крутова Н. І., Тимчина В. І., Тимчина Н. С., 2022, с. 19).

Професійно-педагогічну компетентність сучасного педагога затверджено як єдність ключових компетентностей: психолого-педагогічної; фахово-предметної (суккупність предметних); методологічної; методичної; самоосвітньої компетентностей

(Малихін О. В., 2014, с. 69).

У цій концепції йдеться головним чином про фаховий розвиток учителя, проте підхід до нього розглянутий із позицій інтеграції ключових компетентностей, які охоплюють й особистісний, внутрішньо і зовнішньо психологічний аспекти розвитку особистості педагога. Особливу увагу автори приділяють здатності вчителя комунікувати з усіма суб'єктами освітнього процесу, вибудовуючи траєкторію розвитку педагогіки партнерства.

Із позицій філософії освіти занурюється в питання становлення особистості педагога С. Ф. Клепко, аналізуючи культуру професійної педагогічної діяльності й самовизначення педагога (Клепко С. Ф., 2015). Автор підкреслює саме культурний складник самостановлення і саморозвитку вчителя протягом життя як певну вісь, навколо якої розгортаються всі інші аспекти його життєдіяльності.

Указані та інші концепції мають багато спільного та висвітлюють різні аспекти особистісного і професійного зростання сучасного вчителя в інтегральному, синтетичному розвитку на шляху становлення цілісної особистості.

«Якими ж навичками та компетенціями має озброїти себе кожен, щоб стати професіоналом майбутнього? Їх набір диктує ринок праці. Економічні тенденції впливають на спеціалізацію освіти» (Шуляр В. І., 2023, с. 37). На системі міжпрофесійних навичок акцентує В. І. Шуляр: «м'яких / гнучких навичок» (soft skills), вузькоспеціальних навичок, «твердих / жорстких» (hard skills) (Шуляр В. І., 2023, с. 38). Також автор вказує на те, що місія, роль, функції, педагогічні дії Вчителя Школи нового покоління мають суттєво змінитися.

Ми запропонували модель саморозвитку педагога в горизонтальному і вертикальному (інтегральному) вимірах (Суріна Г. Ю., 2019). Під горизонтальним складником розуміємо професійне зростання педагога у власному предметі, підвищення педагогічної кваліфікації через оволодіння

новими педагогічними технологіями, методиками викладання, концепціями, теоріями, які суттєво змінюються й оновлюються в процесі реформи української освіти.

Інтегральний (вертикальний) розвиток сучасного вчителя розуміємо як процес, що полягає в особистісному зростанні, розвитку різних аспектів викладацької діяльності: особистісних, професійних, соціальних та інших компетенцій.

Особистісний розвиток педагога полягає у здатності до самоаналізу, потребі в самовдосконаленні, внутрішніх змінах, формуванні власної педагогічної філософії, яка вбирає світоглядне зростання; розширення й оновлення світовідчуття, світосприйняття, світоуявлення. Розширення світогляду є вкрай необхідним у контексті процесів світової глобалізації та інтеграції, а також завдань Нової української школи, які з цих процесів випливають. Також до особистісного розвитку відносимо вдосконалення власного емоційного інтелекту і постійне опрацювання інноваційних підходів до навчання.

Професійний розвиток учителя передбачає оновлення знань і навичок у своїй предметній галузі, вивчення нових підходів до навчання та оцінювання учнів, залучення до науково-дослідної роботи та постійну самоосвіту. Він убирає в себе також методичний складник, ознайомлення з новітніми методологіями, постійне вдосконалення педагогічних методик, вивчення та використання інноваційних підходів до навчання. У сучасному цифровому світі однією з найважливіших складових професійного розвитку педагога є його підготовка до викладання в умовах електронного навчання, що передбачає розвиток цифрової компетентності.

Соціальний розвиток учителя означає розвиток його здатності до співпраці з усіма суб'єктами освітнього процесу на засадах педагогіки партнерства, участі в роботі наукових конференцій та інших спільнот.

Важливим складником інтегрального розвитку педагога є його здатність до самооцінки та самокритики, а також бажання

постійно вдосконалюватися та розвиватися як викладач і особистість.

Модель «Інтегральний розвиток сучасного педагога». Розгортаючи ідею про інтегральний розвиток сучасного педагога як його еволюцію у вертикальному, умовно кажучи, висхідному напрямі, спираємося на формулу Вчителя з розвинутим духовним інтелектом, запропоновану В. І. Шуляром, яка має вигляд: $SQ: EQ + IQ + DQ = CT$, де

SQ (духовний інтелект),

EQ (емоційний та соціальний інтелект),

IQ (загальний інтелект),

DQ (цифровий інтелект)

CT (компетентний учитель – competent teacher) (Шуляр В. І., 2023, с. 39). Погоджуємось із думкою В. І. Шуляра про інтегрально розвинуту особистість педагога як людини саме духовної, і з тим, що складові наведеної вище формули «забезпечують рух на шляху до створення нової української екосистеми освіти, яку ми називаємо НОООСВІТА!» (Шуляр В. І., 2023, с. 40). Можливими принципами реалізації ноосвіти, тобто ноосферно-природовідповідної освіти, в сучасних умовах стають:

- екологізація свідомості (формування екологічної культури);
- системність мислення (опора на системні наукові дослідження);
- гармонізація (використання технологій і методик цілісного сприйняття світу і мислення, занурення учнів у гармонію світу);
- гуманізація (перехід від технократичної до соціокультурної моделі освіти).

«Ноопідхід (за В. І. Вернадським) розуміємо як мудру, розумну співпрацю, організацію діяльності закладу таким чином, щоб кожний суб'єкт освіти відчував себе комфортно, і, не заважаючи один одному й закладу, міг розвиватися, співіснувати з іншими, незалежно від своїх поглядів, уподобань, досвіду, віку, статусу, мети і завдань» (Шуляр В. І., 2023, с. 37).

Розглянемо докладніше компоненти наведеної вище формули інтегрального

розвитку педагога:

Духовний інтелект (SQ) В. І. Шуляр розглянув із позицій культуроцентричного підходу як морально-духовний особистісний розвиток – шлях від внутрішніх змін до зовнішніх (Шуляр В. І., 2023, с. 39–40). Деталізуємо його можливі складники:

- Піклування про власне фізичне здоров'я, яке складається з результатів об'єктивної діагностики та самодіагностики стану систем організму, особливостей системи харчування, звичок тощо. Чи можемо турботу про фізичне тіло віднести до духовного розвитку? Можемо, бо, як відомо з прислів'я, тіло є провідником здорового духу, тіло й дух – це пара взаємопов'язаних протилежностей, що не існують одна без одної.
- Пізнання себе (індивідуальних особливостей, власних ідентичностей, здатностей, цілей, смислу життя).
- Формування власної життєстійкості в складних, змінних або кризових умовах, що відповідає таким наскрізним умінням НУШ, як «оцінювати ризики», «приймати рішення», «вирішувати проблеми».
- Розвиток здатності до творчості (креативності), вихід за рамки стереотипів. Фактично розвиток життєстійкості і креативності є основним показником здатності людини до підприємливості. Хоча в наскрізних уміннях НУШ підприємливість і фінансова грамотність утворюють єдність, це за суттю два різних визначення: фінансова грамотність необхідна кожній людині в сучасному світі, але не кожна людина має здібності й бажання стати проактивним підприємцем.
- Здатність до саморефлексії щодо вище означених тез.

Емоційний інтелект (EQ) убирає здебільшого емоційний і соціальний пси-

хічний розвиток: здатність розпізнавати й розуміти емоції (власні й сторонні), використовувати емоції в розумовій діяльності, керувати власними емоціями. Сюди ж можна віднести профілактику професійного вигорання. Бажано спиратися при цьому на класифікацію сил характеру й чеснот М. Селігмана і К. Пітерсона, що визнані пріоритетними 50 країнами світу (Сурина Г. Ю., 2019). Із позицій діяльнісного підходу – це застосування на практиці методик ненасильницького спілкування і медіації для профілактики конфліктів (Розенберг М., 2020). Використання методик СЕЕН (Соціально-Емоційного та Етичного Навчання) і спіральної динаміки для впровадження педагогіки партнерства.

Загальний інтелект (IQ) і **цифровий інтелект (DQ)** є основними складниками загальнопрофесійного розвитку вчителя, що передбачає багато характеристик, серед яких: розвиток загальної ерудиції (охоплює знання іноземних мов), загальнопедагогічні знання (теоретичні, методологічні, методичні), конкретно-предметні знання та професійні вміння (уміння переводити загальнопедагогічні положення в конкретні педагогічні задачі (планувати, реалізовувати на практиці, рефлексувати).

Синтезуючи всі вищезначені положення, уважаємо вершиною, до якої прямує педагог у власному вертикальному / інтегральному розвитку, творення себе Людиною Культури, тобто людиною вишукано інтелігентною, яка прагне узгоджувати власну життєдіяльність із вищими духовними законами, нормами, цінностями.

Мета такого інтегрального розвитку в кінцевому підсумку полягає у підвищенні власної конкурентоспроможності, сходженні на нові рівні самореалізації (освоєнні нових педагогічних ролей – коуч, ментор, фасилітатор та інші), досягненні нових рівнів взаємодії як у межах України, так і поза ними. Проте мова не лише про власну конкурентоздатність, а й про покращення й одухотворення світу через самовдосконалення себе. Як писав про цей процес усесвітньо відомий мислитель і художник М. Реріх: невіглас спочатку має стати цивілізованим, потім освіченим; ставши освіченим, він поступово стає інтелігентним, вишуканим з усвідомленням синтезу, що увінчується прийняттям поняття «культура».

Узагальнена модель «Інтегральний розвиток сучасного педагога» представлена у схемі 1.

Схема 1 «Інтегральний розвиток сучасного педагога»

Джерело: складено самостійно із застосуванням програми «MindMeister»

З урахуванням нових нормативних документів останніх років до цих позицій додані положення щодо:

- необхідності піднесення рівня розуміння сутності інтеграційних процесів в освіті;
- формування навичок викладання нових інтеграційних курсів, для цього потрібно володіти матеріалом не лише предмета власної спеціалізації, а й інших предметів, необхідних для забезпечення інтеграції;
- опанування новими виховними технологіями, які дозволяють ефективно впроваджувати педагогіку партнерства і сприяти створенню комфортного освітнього середовища, зокрема технологіями ненасильницького спілкування, медіації, СЕЕН, спіральної динаміки;
- підвищення рівня загальної ерудиції для впровадження інтегрованого навчання з позицій холізму (цілісності світу).

Виходячи з досвіду роботи автора у сфері підвищення кваліфікації вчителів, зазначимо, що:

- педагоги здебільшого слабко налаштовані на усвідомлення важливості власного інтегрального (вертикального) розвитку, цей процес видається їм розпливчатым, надто абстрактним; рух до конкретного (горизонтального) підвищення власного фаху педагогам ближчий і зрозуміліший;
- учителі досить повільно усвідомлюють рух освітнього процесу у бік інтеграції як вплив процесів глобалізації та євроінтеграції.

Ці обставини підвищують актуальність обраної теми. Нині для інтегрального розвитку вчительської спільноти є багато можливостей. Так, Нова українська школа ставить перед педагогами завдання формувати у здобувачів освіти спільні для 11-ти компетентностей наскрізні вміння, що та-

кож спонукає до потужного вертикального зростання педагога, тобто до випробувань себе в нових соціально-педагогічних ролях, набуття нових досвідів із найрізноманітніших сфер життя. Наприклад, для розвитку компетентності «Підприємливість і фінансова грамотність» сучасний педагог має можливість поєднувати звичну роботу в закладі освіти з підприємницькою діяльністю, поширюючи власний педагогічний досвід на платформах <https://eduki.com/ua> та <https://edway.in.ua>.

З'явилося багато можливостей для педагогів ділитися власним педагогічним досвідом зі зростанням рейтингу і популяризацією власного портфолію на сайтах «На урок», «Всеосвіта» тощо.

Освітняни мають змогу розвивати лідерські якості, беручи участь у великій кількості міжнародних проєктів, реалізованих для підтримки таких освітніх реформ, як EdCamp Ukraine, міжнародний проєкт «Територія без провини», Школа освітнього коучингу EdCoach School, Міжнародний інститут інтегрального розвитку, Просвітницька ініціатива ЕМПАТІА.PRO, громадська спілка Освіторія та інших.

Зазначені можливості сприяють підвищенню конкурентоспроможності сучасного педагога, виходу на нові рівні його самореалізації і комунікації, відтак досягненню мети власного інтегрального розвитку.

Висновки та перспективи досліджень.

Отже в розвідці визначено інтегральний (вертикальний) розвиток сучасного педагога як процес, що полягає у зростанні та еволюції різних аспектів викладацької діяльності: особистісних, професійних, соціальних та інших компетенцій.

Розроблено модель «Інтегральний розвиток сучасного педагога» та конкретизовано такі складники розробленої моделі, як:

- особистісний розвиток, показником якого є духовний інтелект (SQ);
- соціально-психологічний розви-

ток, показником якого постає емоційний інтелект (EQ);

- професійний розвиток, показниками якого вважають загальний інтелект (IQ) і цифровий інтелект (DQ).

Цілісність (холістичність) такої моделі визначено поняттям про педагога як про людину культури, інтелігентну людину, компетентну у своїй справі.

Очевидно, що в умовах реформування української освіти, долучення її до

глобальних освітніх процесів сучасному педагогові недостатньо розвиватися лише в горизонтальному вимірі, підвищувати вузьку професійну кваліфікацію; виникає суттєва потреба в інтегральному самовихованні й зростанні педагога, необхідному для гнучкого реагування на швидкоплинні освітні зміни та пристосування до них.

Перспективами досліджень теми є розроблення критеріїв визначення окремих елементів моделі «Інтегральний розвиток сучасного педагога».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Клепко С. Ф. Культура професійної педагогічної діяльності і самовизначення викладача: професіонали і дилетанти, еліта і контреліта, «філософи» і «наймані службовці» / С. Ф. Клепко // Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи : Шоста міжнар. наук.-практ. конф. : 23–24 квіт. 2015 р. / МОН України, М-во аграр. політики та продовольства України, Харків. нац. техніч. ун-т сіл. госп-ва ім. П. Василенка. – Харків : Міськдрук, 2015. – С. 23–28.
2. Крутова Н., Тимчин В., Тимчина Н. Професійний саморозвиток учителя сучасної школи / Н. Крутова, В. Тимчин, Н. Тимчина // Нова педагогічна думка. – 2022. – № 1 (109). – С. 15–22.
3. Малихін О. В. Ієрархія компетентностей сучасного педагога / О. В. Малихін // 1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, 22.05.2014, м. Київ. – С. 65–74.
4. Розенберг Маршалл. Ненасильницьке спілкування. Мова життя / Маршалл Розенберг. – К. : Ранок, 2020. – 256 с.
5. Савчин М. В., Заміщак М. І., Заболоцька С. І. Особистісний розвиток майбутнього педагога: теоретико-методологічне та емпіричне обґрунтування програми / М. В. Савчин, М. І. Заміщак, С. І. Заболоцька // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2021. – С. 101–106. DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.3.20>
6. Суріна Г. Ю. Аксиологічні засади діяльності сучасного педагога / Г. Ю. Суріна // Вересень. – 2019. – № 3–4 (82–83). – С. 105–113.
7. Шуляр В. І. Ціннісно-етична парадигма в системі літературної освіти Нової української школи (теоретико-методологічна візія). 1 частина : практико-орієнтована монографія / В. І. Шуляр. – Миколаїв : ОППО, 2023. – 198 с.

MODEL OF INTEGRAL DEVELOPMENT FOR A MODERN TEACHER

Surina Hanna,

Candidate of Philosophical Sciences,

Head of the Department of Philosophy of Education and Social Studies

Mykolaiv In-Service Teacher Training Institute

4-a Admiralska Street, 54001, Mykolaiv, Ukraine

hanna.surina@moippo.mk.ua

In the process of reforming Ukrainian education, there is an increasing role for integrated

subjects and courses, which require teachers to constantly develop themselves not only in their narrow professional field but also in other educational areas.

The model presented here, «Integral Development of a Modern Teacher», is an extension of the author's «Axiological Foundations of the Activity of a Modern Teacher» model. It emphasizes the horizontal and vertical (integral) development of the teacher's axiosphere. In this model, the teacher is viewed as a competent teacher (CT) with developed spiritual intelligence (SQ), emotional intelligence (EQ), general intelligence (IQ), and digital intelligence (DQ).

Spiritual intelligence (SQ) pertains to moral and spiritual personal development based on culture-centric and noospheric approaches. Emotional intelligence (EQ) pertains to the teacher's mental development and ability to recognize and manage emotions. General intelligence (IQ) and digital intelligence (DQ) are the primary indicators of a teacher's professional development, encompassing various characteristics such as expanding general erudition (including foreign language proficiency), pedagogical knowledge (theoretical, methodological, and specific subject knowledge), and professional skills such as planning, implementation, and reflection.

The integrity (holism) of this model is rooted in the teacher's status as a cultured and intelligent person, competent in their field. The goal of the integral development of a teacher is to increase their competitiveness, reach new levels of self-realization, master new pedagogical roles, and attain new levels of communication both domestically and internationally.

Keywords: competent teacher; integral development of a teacher; integration; noo-education; personal growth of a teacher.

REFERENCES

1. Klepko, S. F. (2015). *Kultura profesiinoi pedahohichnoi diialnosti i samovyznachennia vykladacha: profesionaly i dyletanty, elita i kontrelita, «filosofy» i «naimani sluzhbovtisi»* [Culture of professional pedagogical activity and self-determination of the teacher: professionals and amateurs, elite and counterpart, «philosophers» and «hired employees»]. Kharkiv (ukr).
2. Krutova, N., Tymchyn, V. & Tymchyna, N. (2022). *Profesiinyi samorozvytok uchytelia suchasnoi shkoly* [Professional self-development of a modern school teacher]. Kyiv (ukr).
3. Malykhin, O. V. (2014). *Iierarkhiia kompetentnosti suchasnoho pedahoha* [Hierarchy of competencies of a modern teacher]. Kyiv (ukr).
4. Rozenberh Marshall. (2020). *Nenasylnytske spilkuvannia. Mova zhyttia* [Nonviolent communication. Language of life]. K.: Ranok (ukr).
5. Savchyn, M. V., Zamishchak & M. I., Zabolotska, S. I. (2021). *Osobystisnyi rozvytok maibutnoho pedahoha: teoretyko-metodolohichne ta empirychne obgruntuvannia prohramy* [Personal development of the future teacher: theoretical-methodological and empirical justification of the program]. Kyiv. (ukr).
6. Shuliar, V. I. (2023). *Tsinnisno-etychna paradyhma v systemi literaturnoi osvity Novoi ukrainskoi shkoly (teoretyko-metodolohichna viziia)* [Value-ethical paradigm in the literary education system of the New Ukrainian School (theoretical and methodological vision)]. Mykolaiv: OIPPO (ukr).
7. Surina, H. Yu. (2019). *Aksiolohichni zasady diialnosti suchasnoho pedahoha* [Axiological principles of activity of a modern teacher]. Mykolaiv: OIPPO (ukr).